

הקנה והדומינו

אחד הנושאים המרכזיים שבפרשתנו הוא הנדר, אחת הדוגמאות לפעולותנו הדתיות והמשפטיות הנעשות בשפה. לפעולות אלו יש שני ממדים, ממד העדות על העבר, השבועה לפני בית הדין למשל, וממד ההתחייבות, כנדרים וכשבועות על העתיד. הרמב"ם כלל את כל המערכת הזאת בספר 'ההפלאה' שב'יד החזקה'. אכן, המילה 'הפלאה' מבטאת בעברית המקראית את המחויבות הנוצרת "בפה", כלומר על ידי השפה: "אִישׁ אֹךְ אִשָּׁה כִּי יִפְלֹא לְנִדָּר נִדָּר (במדבר ו, ב).

ברצוני לבקש מכס להצטרף אלי וללמוד אתי בחברותא קטע מסוגיה תלמודית העוסקת בענייני 'הפלאה', ובשתי בעיות הכרוכים בה, אלא שארחיק נדוד כדי לנסח אותן. לניסוח הבעיה הראשונה איעזר בסופר הספרדי הגדול מיגל דה סְרוּוֹנִיטֶס (1547 - 1616), המספר לנו את עלילות סְנָצ'וֹ פִּנְסָה, נושא כליו של דון קישוט. סנצ'ו הפך לזמן מה למושל אי, וכמושל שפט בסכסוכים שונים שהובאו לפניו. אחד מהם מעניין אותנו כאן (ח"ב, פרק 45, בתרגומו של ביסטריצקי עם שינויים קלים):

"בין כה וכה נתייצבו לפני סנצ'ו פנסה שני זקנים, אחד מהם החזיק בידו מטה העשוי מקנה. הזקן השני פתח ואמר:

- אדוני, הלווייתי לפני זמן לאדם זה עשרה מטבעות זהב טהור... הוא משתמט מלשלם... אין עדים לא להלוואה ובוודאי שלא לתשלום, מכיוון שלא פרע את חובו כלל; רצוני איפוא, שהוד מעלתו ייטול ממנו שבועה, ואם יישבע שסילק את חובו, אסתפק בכך...

- מה אתה אומר על כך, הזקן הטוב עם המטה, אמר סנצ'ו.

- מודה אני, אדוני, שהוא הלווה לי... הריני מוכן ומזומן לישבע שהחזרתי את חובי...

בתוך כך מסר הזקן... את המטה שבידו לידי של המלווה, שיחזיק בו, כאילו הפריע לו להישבע... [נשבע שהחזיר לו].

ואכן הוא נשבע שהחזיר לו את חובו, "המלווה שכח מזה, על כן הריהו חוזר ותובע אותי מפקידה לפקידה..." דבריו אלו ושבועתו עשו רושם רב על המלווה. "כנראה ששכחתי האידך ומתי סולק החוב", הוא חשב, מכאן ואילך, החליט, לא יתבע מהלווה ולא כלום. נטל הלווה חזרה את מטהו מהמלווה, קד קידה ויצא. משראה אותו יוצא, עצר אותו סנצ'ו:

- תן לי איש-לבב מטה זה, אני נצרך לו.

לקח סנצ'ו את המטה, הניחו ביד המלווה ואמר :

לך בשם א-להים שכבר נפרעת.

הכיצד אדוני – תמה הזקן – כלום קנה זה שוויו עשרה מטבעות זהב?

הן, השיב סנצ'ו...

ופקד שמיד, לעיני כל הנוכחים, יישבר אותו מקל חלול. עשו כן, ומצאו בתוכו עשרה מטבעות זהב.

לפנינו אחד המקומות בו נגלית הנוכחות היהודית ב'דון קישוט ובתרבות תקופתו, יותר ממאה שנה אחרי הגירוש. מקורו של סרוונטס בסיפור תלמודי המכונה 'קניא דרבא' (הקנה של רבא) המצוי במסכת נדרים (כה ע"א, ראה גם שבועות כט ע"א, תרגומי את הקטע מארמית, תוך שינויים קלים): "אדם אחד היה תובע מחבירו תשלום חוב. בא לפני רבא. אמר לו ללווה: לך ושלם לו. ענה לו [הלווה] פרעתי כבר. אמר לו רבא: אם כן, לך והישבע לו שפרעת לו [חובך]. [כשהגיעה שעת השבועה] הביא הלווה קנה... והיה נשען עליו והולך. בא לבית הדין, אמר לו למלווה, אחוז קנה זה בידך. לקח [הלווה] את ספר התורה ונשבע שפרע לו את כל חובו. רגז המלווה על שבועת השקר, ושב [בכעס] את הקנה. נשפכו אותם מטבעות הזוזים בארץ, ונמצא שעל אמת הוא נשבע".

"שעל אמת הוא נשבע"! מילים אלו מבטאות את האבסורד היכול להתממש לפעמים, כאשר בגלל מניפולציות שונות השבועה היא מבחינה פורמאלית אמיתית, אך במהותה שקרית. אלא שברקע שבסוגיה עומדת מלכודת נוספת, אותה רוצה אני להציג בעזרת תמונה אחת מ'עליזה בארץ המראה' של לואיס קרול, ספר שבמעטה של סיפור ילדים, מעמיד אותנו בפני בעיות ופרדוקסים מחשבתיים שונים, עניינים ההולכים לאיבוד, מעיבוד קולנועי למשנהו. בהרפתקאותיה בארץ המראה פוגש עליזה את המפטי דמפטי, דמות דמויית ביצה היושבת על חומה ממנה עתידה היא ליפול. קטע מהדיאלוג מתייחס לדיונונו כאן:

- מובן שאינך יודעת [מה כוונתי במילה] כל זמן שלא אמרתי לך [מה ש]התכוונתי לומר... כשאני משתמש במילה, אמר המפטי דמפטי [לעליזה] בשאט נפש - הרי משמעה בדיוק כמשמע שאני בוחר לתת בה, לא פחות ולא יותר...

- השאלה היא, אם יכול אתה לתת במילה משמעויות נבדלות כל כך?

- השאלה היא מי יהיה האדון, זה הכל.

בסוגיה זו דנו רב אשי ורבינא, מגדולי חותמי התלמוד. רבינא חשב שאין לבטל כלאחר יד את עמדתו של המפטי דמפטי. בואו ננסה לשנות במקצת בפרט קטן את הסיפור הקודם. הלווה לא נתן בקנה זוזים אלא "איסקונדרי" [רש"י: חתיכות עץ קטנות שמשחקין בהן, נניח אבני דומינו] וכינה את שמם זוזים, וכאשר הוא נשבע, הוא נשבע על דעתו שלו, או בשפה מודרנית יותר, לפי הסמנטיקה שהוא עכשיו קבע. זאת הסיבה שלפי רבינא: "אומרים לו [לנשבע] הוי יודע שלא על דעתך אנו משביעין אותך אלא על דעתנו ועל דעת בית הדין". רב אשי לא הסכים לכך. לדעתו ההכרזה הזאת באה לבטל התחכומיות מהסוג של 'הקנה של רבא', אבל לא מהסוג של המפטי דמפטי. אין אנו אדונים על השפה.

האומנם? האם יש יוצאים מן הכלל? יש! על כך בדיון אחר. . ובינתיים, דוגמאות נוספות מופלאות של עליזה בארץ האבסורד, תוכלו למצוא בהחלטותיהם של וועדות המחקר הבינלאומיות.